

Ορθόδοξη παιδαγωγική ;

/ [Πεμπτουσία](#)

image not found or type unknown

Ο W. Jaeger (+1961) είπε πως η Ελλάδα αποτελεί την Παιδεία της Ανθρωπότητας. «Είναι αδύνατον», έγραφε, «να έχουμε γνώση ή προοπτικές πάνω σε θέματα αγωγής χωρίς προηγουμένως να έχουμε μελετήσει με λεπτομέρεια και σε βάθος την Ελληνική Παιδεία, την Ελληνική μόρφωση (*Culture*)». (Από τον πρόλογο της «Παιδείας» εκδ. 1953). Αν τούτο είναι απαραίτητο σε κάθε ξένο παιδαγωγό, μπορούμε να φανταστούμε το βαθμό της ανάγκης για κάθε Έλληνα παιδαγωγό. Η ανεύρεση και η κατανόηση των «βαθυρρίζων θεμελίων της φυλής και του έθνους» (*Μακρυγιάννης*) αποτελεί σήμερα επιτακτικότερο αίτημα, όρο επιβίωσης του γένους μας. Το παιδευτικό ιδανικό της Αρχαίας Ελλάδος ήταν ανώτερο κι' είχε σκοπό την αρετή, την καλλιέργεια του νου, τη μόρφωση του χαρακτήρα, την υγεία του σώματος. Η ευγένεια αυτή του στόχου μέσα στο χρόνο συναντιέται με το Χριστιανισμό, που τη συμπληρώνει και την ανακαινίζει. Σ' αυτή τη μικρή μας μελέτη έχουμε πρόθεση να ασχοληθούμε με το «Ορθόδοξο ιδεώδες» δηλαδή το ένα από τα δύο στοιχεία, τα οποία πρέπει να αποτελούν το Ελληνοχριστιανικό ιδανικό της Παιδείας μας. Τούτο βέβαια δεν είναι εκδήλωση στείρας ορθοδοξομανίας, ούτε περιφρόνηση της μεγάλης προσφοράς της Ρωμαιοκαθολικής και Προτεσταντικής Εκκλησίας στο χώρο της Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής· σκοπός μας είναι να υπογραμμίσουμε την αξία της Ορθοδόξου Πίστewος και παραδόσεως καθώς και τη νέα εντελώςδιάσταση που μπορεί να λάβει η παιδαγωγική επιστήμη, όταν καρπωθεί τον ορθόδοξο πατερικό και λατρευτικό πλούτο.

Δεν πρέπει να προκληθεί σύγχυση μεταξύ θεολογίας και Παιδαγωγικής. Η Παιδαγωγική μέσα στο ορθόδοξό της πλαίσιο διατηρεί πλήρη την επιστημονική της αυτοτέλεια· πλην όμως η φιλοσοφία της -οποιαδήποτε παιδαγωγική συνδέεται είτε το θέλει είτε όχι με ένα φιλοσοφικό σύστημα- είναι η ορθόδοξη πίστη. Η πίστη αυτή διαποτίζει. Και ενώ η παιδαγωγική παραμένει εντελώς ριζωμένη στους δικούς της νόμους «προσλαμβάνεται», «μεταμορφώνεται», «σώζεται» από τη θεολογία. Ο Ορθόδοξος χριστιανός παιδαγωγός δεν θεολογεί, αλλά παιδαγωγεί θεολογικά· «είναι αδύνατον, λέει ο π. Βασίλειος Zenkovsky «να συλλάβουμε το σκοπό προς τον οποίο πρέπει να οδηγήσουμε τα παιδιά, αν δε συνδέουμε τα μεγάλα και τα μικρά θέματα της αγωγής με το βασικό πρόβλημα των πηγών του κακού στον άνθρωπο και των οδών της μεταμορφώσεως της ζωής».

Η σύγχρονη παιδαγωγική διανύει την «εφηβική της κρίση». Αποδεικνύεται ανίκανη να ξεφύγει από το χάος στο οποίο τη γκρέμισε η έλλειψη υγιών φιλοσοφικών προσανατολισμών· και τούτο γιατί η παιδαγωγική του αιώνας των διαπλανητικών ταξιδιών έχασε την «ουρανούχον αρχάν» (*Αισχύλος, Χοηφόροι, 960*). Ο Γάλλος παιδαγωγός Mialaret αναγνωρίζει ότι τίποτα το ανθρώπινο δεν πρέπει να μείνει ξένο από τη σύγχρονη παιδαγωγική, μεταβάλλοντας έτσι τη φράση του Τερεντίου,

καιδιαβλέπει την ανάγκη να «προετοιμάσουμε τον κόσμο τον αυριανό και να προπαρασκευάσουμε τους μαθητές για να ζουν στον κόσμο αυτό». Όμως, δε μας λέει για τον απώτερο στόχο της προπαρασκευής αυτής, ποιό είναι το «τέλος» μιας τέτοιας αγωγής. Αν ο Πλάτων διόρθωσε τον Πρωταγόρα και δενέθεσε τον άνθρωπο αλλά το θεό σα στόχο («θεός ημίν πάντων χρημάτων μέτρον»), πώς ο σύγχρονος παιδαγωγός δεν αισθάνεται την ανάγκη ενός σταθερού, ενός αιώνιου προσανατολισμού της αγωγής; Ευτυχώς και ακούγονται από καιρό σε καιρό σαφέστερα; και αληθινές φωνές. «Μόνο το σχολείο, έγραφε ο καθηγητής Meylan, που γνωρίζει με σαφήνεια ποιόν άνθρωπο επιδιώκει να μορφώσει, μπορεί να βοηθήσει στη δημιουργία αυθεντικών ανθρώπων».

Ο υπεύθυνος παιδαγωγός γνωρίζει πως δεν έχει δικαίωμα να πειραματίζεται σ' ό,τι αφορά στον πνευματικό, ιδιαίτερα, προσανατολισμό του παιδιού. Οι ανάγκες του «παραγομένου κόσμου» θα ληφθούν υπ' όψιν προκειμένου να θεραπευθούν, με τη βοήθεια της χριστιανικής αληθείας, που έχει αποκαλυφθεί. Ακόμη θα πρέπει να διευκρινισθεί και να τονισθεί από την αρχή, ότι η ορθόδοξη χριστιανική παιδαγωγική δεν συγχέεται με τη θρησκευτική παιδαγωγική ή κατηχητική. Η τελευταία αποτελεί και κλάδο της. Τούτο γιατί αυτή περιλαμβάνει την όλη αγωγή του ανθρώπου σαν ψυχοσωματικού όντος, και τη διαποτίζει με το πνεύμα της. Πατέρας της ορθόδοξου παιδαγωγικής, σαν επιστημονικού πλέον συστήματος, μπορεί, νομίζουμε, να αναδιοριστεί ο πατήρ Basile Zenkovsky (1961), Καθηγητής στο Ορθόδοξο θεολογικό Ινστιτούτο του Αγίου Σεργίου στο Παρίσι. Αυτός, με τις μελέτες του πάνω στην ορθόδοξη Ανθρωπολογία και Αγωγή, καθώς και με την παιδαγωγική του εργασία, κοντά στη Ρωσική Νεολαία του Παρισιού, έβαλε τις βάσεις της νέας αυτής επιστήμης. Στη συνέχεια αυτών που αναφέραμε πιο πάνω οφείλουμε να μιλήσουμε για τη διαπλάτυνση των ορίων της αγωγής και το σκοπό της. Ο άνθρωπος κατά την ορθόδοξη παιδαγωγική θεωρείται στην ολότητά του και ο σκοπός της αγωγής του δεν είναι άσχετος από τη σωτηρία του. Η πνευματική τροφή, η οποία θα δοθεί στο παιδί, πρέπει να μην περιέχει στοιχεία θανάτου αλλά ζωής και σωτηρίας. «Επί μακρότερον πρόϊμεν ταις ελπίσι και προς ετέρου βίου παρασκευήν άπαντα πράττομεν» λέγει ο Μ. Βασίλειος. Γι' αυτό η Ορθόδοξη Χριστ. Παιδαγωγική, χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια καλλιέργειας του παιδιού σε βάθος. Δεν αρκείται στο βερνίκωμα με τις γνώσεις, όσο ωφέλιμες και αν είναι, ούτε στην επιφάνεια. «Είναι εξολοκλήρου αντίθετη, γράφει ο Zenkovsky, στην τάση που συγκεντρώνει όλη την προσοχή της πάνω στην οργάνωση και την ανάπτυξη των περιφερειακών δυνάμεων του ανθρώπου, ενώ περιφρονεί το βάθος του και δεν υπολογίζει τις συνέπειες. Για μας τους ορθόδοξους, συνεχίζει ο ίδιος, το πρόβλημα του εξαγνισμού της καρδιάς, η αναζωογόνηση της ελεύθερης αγάπης δεν είναι ένα από τα θέματα της αγωγής, αλλά το βασικό θέμα και ιεραρχικά ασύγκριτο από τα άλλα. Μόνο με το μέσο της

ελευθερίας είναι δυνατόν να βρεθεί η λύση του προβλήματος αυτού στη ψυχή του ανθρώπου· δηλαδή η ανάπτυξη, η εμπάθυνση και η διαφώτιση της πνευματικής ζωής, συνιστούν το κεντρικό πρόβλημα της αγωγής». Ο Ορθόδοξος παιδαγωγός ετοιμάζει το μαθητή του για να τον κάνει ικανό να ζήσει και να αγαπήσει τη ζωή αυτή, που είναι αρχή της αιωνιότητας· γι' αυτό τους διδάσκει τα γράμματα εκείνα τα «δυνάμενα σοφίσει εις σωτηρίαν» (*Β' Τιμοθ. γ' 15*). Και ο Κλήμης ο Αλεξανδρείας γράφει στον «Παιδαγωγό» του, «παιδαγωγός ουν ο λόγος ο τους παίδας ημάς εις σωτηρίαν άγων». Η ορθόδοξη παιδαγωγική δέχεται οπωσδήποτε τη βοήθεια της σύγχρονης ψυχολογίας. Η γνώση του παιδιού θεωρείται θεμέλιο κάθε παιδαγωγικής προσπάθειας και είναι τούτο γενικά παραδεκτό μετά την «πεσταλοτσιανική παιδαγωγική επανάσταση». Όμως δεν παύει να πιστεύει πως η βαθμιαία απώλεια του αισθήματος του μυστηρίου τού Θεού οδήγησε τον σύγχρονο άνθρωπο στην απώλεια του αισθήματος του μυστηρίου του ανθρωπίνου προσώπου. Όσο ο άνθρωπος έπαυε να πιστεύει στον ζώντα και αληθινό Θεό, τόσον επίσης έπαυε να θεωρεί τον εαυτόν του και τους άλλους ανθρώπους ως πρόσωπα, έως ότου τελικά έφθασε στο σημείο να τους θεωρεί απλούς αριθμούς. Ουδέποτε η επιστημονική γνώση της σωματικής κατασκευής του ανθρώπου και της λειτουργίας του ψυχικού οργανισμού του είχε αναπτυχθεί όσο σήμερα, αλλά και ουδέποτε η πραγματική γνώση του ανθρώπου ήταν τόσο ελλιπής. Διότι οσονδήποτε λεπτομερείς και τέλειες και αν είναι οι επιστημονικές και φιλοσοφικές μας περιγραφές και αναλύσεις του ανθρώπου, περιορίζονται πάντοτε σε ό,τι αυτός έχει από κοινού με τους άλλους ανθρώπους στην ανθρωπινή φύση του· δεν μπορούν όμως ποτέ να φθάσουν στο βάθος της προσωπικότητάς τους, να συλλάβουν την μοναδική και ανεπανάληπτη εκείνη πραγματικότητα, που λέγεται ανθρωπινό πρόσωπο. Το πρόσωπο άνθρωπος μοιάζει, κατά τους Πατέρες, με την «ουσίαν» του Θεού. Είναι και αυτό ανέκφραστο και απερίγραπτο μυστήριο. Είναι μία άλλη όψη του μυστηρίου του Θεού. Μόνον όταν ο Θεός αποκαλύψει το μυστήριό του, μόνον τότε μπορεί ο άνθρωπος να εννοήσει κάτι από το ιδικό του μυστήριο, το μυστήριο της υπάρξεώς του, το μυστήριο της καρδιάς του, το μυστήριο του προσώπου του.

Ο άνθρωπος πλάσθηκε «κατ' εικόνα Θεού» και αποτελούσε την ευφροσύνη Του (*Παροιμίοι η' 31*) . Μετά την πτώση του δεν έχασε τη δυνατότητα της επιστροφής και λυτρωτικής του αναγεννήσεως χάρις στην θυσία του Χριστού. Το ύψος της αρετής «της Κεχαριτωμένης» μάς αποδεικνύει τη δυνατότητα αυτή του ανθρώπου. Φθάνει στη θεωρία και στη θ έ ω σ η . Ο καινούργιος αυτός άνθρωπος («καινή κτίσις» «νους Χριστού») γίνεται ευεργετικός για τον κόσμο και αγωγός της θείας Χάριτος γίνεται «νους» του κόσμου. Καθόσον μετανοεί, αγιάζεται και ρογιαζόμενος σώζεται και μαζί του ολόκληρη κτίση.

Ο Ορθόδοξη αυτήανθρωπολογία δίνει ισορροπία στην Ορθόδοξη Χριστ. Παιδαγωγική. Ναγιατί δεν πέφτει σε λάθη απέναντι στη θέση που δίνει στο παιδί (Αμερική: παιδί-βασιλιάς. Γαλλία: παιδί-σοφός) . Το βλέπει με απόλυτο σεβασμό και το περιβάλλει με αγάπη, αλλά λαμβάνει υπ' όψη της την ποικίλη αδυναμία του και επομένως την ανάγκη καθοδηγήσεώς του για την έξοδότη από την παιδική του ηλικία.

Μεγίστη βαρύτητα στη Χριστ. Παιδαγωγική έχει το πρόσωπο του παιδαγωγού και η παιδαγωγική σχέση του με το παιδαγωγούμενο. Παιδαγωγεί με όλη του την προσωπικότητα, η οποία επίσης παιδεύεται από τον Μεγάλο Παιδαγωγό. Ο Χριστός είναι ο «Καθηγητής ημών» που «πάντας επαίδευσεν υπογραμμός και τόπος Αυτός γενόμενος, μέχρι σταυρού και θανάτου Εαυτόν εκένωσεν» (Ιδιόμελο Τριωδίου: «Την υψηλόφρονα γνώμην»).

Αυτή η «Κένωση» διακρίνει τον χριστιανό παιδαγωγό και εξαγνίζει το ενέργημά του. Η αγάπη του προς το παιδί είναι «κενωτική» και μαρτυρεί τον εσωτερικό του θάνατο στο νερό του Βαπτίσματος· γι' αυτό ξεπερνά τη φυσική της δυνατότητα και ακτινοβολεί πνευματικά. Ο ίδιος ο παιδαγωγός, έκτος από την επιστημονική και παιδαγωγική του κατάρτιση, διακρίνεται κι από την πνευματική τάση ανανεώσεώς του. Γι' αυτό ζει μέσα στην Εκκλησία και επιδιώκει τη σωτηρία του. Η αγιότητα του παιδαγωγού επιδρά ευεργετικά στα παιδιά, ενώ η αμαρτωλότητα εμποδίζει την παιδαγωγική του πράξη. Η πνευματική, επομένως, πορεία του παιδαγωγού μοιάζει κατά πολύ με την πορεία κάθε Χριστιανού· είναι πορεία μετανοίας. Η καθημερινή πνευματική επιστροφή του στο Θεό, καθαρίζει τον «οφθαλμόν» του και τον κάνει περισσότερο εύκολο στη θεία παιδαγωγία. Δηλαδή ο ρεαλιστικός στόχος του Ορθόδοξου Χριστιανού Παιδαγωγού δεν είναι τόσο ο «άρτιος άνθρωπος» κατά την κοινωνική έννοια της φράσεως, αλλά ο μετανοών άνθρωπος· εκείνος που περνάει μέσα από το θάνατο του Χριστού και ζει στο φως της Αναστάσεως (Γαλάτ. 4, 22-26).

Η ανύψωση αυτή της ψυχοσωματικής υπάρξεως του παιδαγωγού και της μεταμορφώσεώς της σε παιδαγωγική προσωπικότητα προϋποθέτει την πλήρη παράδοσή του στην ευεργετική ενέργεια του «Εσωτερικού Δάσκαλου».

«Η έδρα εκείνου που αληθινά διδάσκει, λέγει ο ιερός Αυγουστίνος, βρίσκεται στους ουραμούς· εννοεί τον Κύριο. Μόνο η ενέργεια του Χριστού στη καρδιά της επιτρέπει να βγει από την άγνοια και τη μόνωσή της. Μόνο ο εσωτερικός Δάσκαλος μπορεί να διδάξει. Όπου δεν υπάρχει το Χρίσμα του, οι λόγοι μάταια ενοχλούν τ' αυτιά».

Η αξία και η σημασία αυτής, της νέας προσωπικότητας του Δασκάλου γίνεται αντιληπτή αν δει κανείς την παιδαγωγική πράξη σαν την «ενέργεια μιας συνειδήσεως πάνω σε μια άλλη» (*Kerschenteiner*). Ο Debesse βλέπει την ανάγκη να φέρει ο παιδαγωγός μαζί του «σαν ενεργητική δύναμη, σαν ζωντανό παράδειγμα, σαν πρόγραμμα δράσεως προς πραγματοποίηση ό,τι καλλίτερο χρειάζεται η νεολαία για να διαπαιδαγωγηθεί. Η ανώτερη αυτή παιδαγωγική προσωπικότητα ελκύει τους παιδαγωγούμενους και προσπαθούν να ανακαλύψουν το μυστικό της. Τα παιδιά διαισθάνονται την προσωπική πορεία του παιδαγωγού τους, ανακαλύπτουν απότομα παράδειγμά του την παιδαγωγική αξία της ατομικής τους προσπάθειας, της «ασκήσεώς» του, που μετέχει κεντρική θέση στη μεθοδολογία της Ορθόδοξης Χριστ. Παιδαγωγικής. Ο Hubert γράφει, ότι «είναι δυνατόν να υπάρχει σε κάθε αγωγή μία δόση ασκητισμού. Συμβαίνει επίσης σε ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις να επιβάλλεται ο ασκητισμός σαν ο ανώτατος παιδαγωγικός σκοπός». Ο Μ. Βασίλειος παραγγέλλει ότι την παιδική ψυχή «προς πάσαν αγαθήν άσκησιν ευθύς εξ αρχής ανάγεσθαι χρη». Ο σκοπός της ασκήσεως στην παιδαγωγική είναι ο τονισμός της προσωπικής προσπάθειας και ευθύνης του παιδιού για τη μόρφωσή του. «Είναι η προετοιμασία του κατ' επίγνωσιν λειτουργικού ανθρώπου, του ικανού να μεταμορφώσει το σώμα του, αλλά και σύμπασαν την κτίσιν εις ναόν του Αγίου Πνεύματος, εις μίαν θαυμασίαν Θεοφανείαν».

Το παιδαγωγικό περιβάλλον της Ορθόδοξης Χριστ. Παιδαγωγικής είναι η Εκκλησία. Μέσα σ' αυτήν το παιδί ικανοποιεί την κοινωνική του τάση. Η σχέση των τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδος μεταξύ τους αποτελεί το πρότυπο της κοινωνικότητάς του. Το παιδί που εισέρχεται στην Εκκλησία από μικρό αποκτά βαθμηδόν εκκλησιαστική συνείδηση, βλέπει όλους τους άλλους σαν αδελφούς και σαν «εικόνες». Έτσι μπορεί να αποφύγει τον ατομικισμό ή τον βολονταρισμό. Και η λειτουργική ακόμηζωή τον βοηθά ν' αντιληφθεί πως «η ανθρωπότητα είναι ζωή εν Χριστώ», ότι οι άνθρωποι είναι «οι ρόγες του ίδιου σταφυλιού» (*Boulgakoff*). «Μείνατε εν εμοί να βότρυν φέρητε· εγώ γαρ ειμί της ζωής άμπελος». Το παιδί που συμμετέχει με τη βοήθεια των γονέων του και του παιδαγωγού του στη ζωή της Εκκλησίας, ενεργητικά και βαθμιαία, γίνεται από άτομο πρόσωπο, που ζει σε κοινωνία με τα άλλα πρόσωπα. «Το γένος εις το οποίον θα ανήκει δεν θα είναι ένα απλό βιολογικό είδος, ένα κοινό άθροισμα ατόμων, αλλά θα είναι η Εκκλησία, ο λαός του Θεού, η οικογένεια του Θεού, η κτιστή εικών της Αγίας Τριάδος». Με το πέρασμα του χρόνου νοιώθει την πνευματική υφή της Εκκλησίας και βλέπει μέσ' απ' αυτήν «τον κόσμο που έρχεται, τον κόσμο του μέλλοντος αιώνα, βλέπει και ζει αυτόν εν Χριστώ». Το παιδί από την πιο τρυφερή του ηλικία μπορεί και κοινωνεί των Αχράντων Μυστηρίων. Ύστερα, με το πέρασμα του χρόνου κατηχείται στα

κεφάλαια της πίστεως. Δηλαδή στην Ορθόδοξη Εκκλησία και αγωγήδοκιμάζεται, αιώνες τώρα, το πόρισμα της πλέον σύγχρονης παιδαγωγικής δηλ. αγωγήτης ζωής με τη ζωή. Προηγείται η συνάντηση του παιδιού με το Χριστό και η γνωριμία της καρδιάς προπορεύεται από τη γνωριμία του νου ή την κατήχηση. Αυτή η συμπορεία του παιδαγωγού με τον παιδαγωγούμενο δημιουργεί αλλαγήστη ζωή και φέρνει τη γνώσητου Θεού.

Η αγωνιστική και μυστηριακή ζωή του παιδιού το πείθει σιγά-σιγά πως η Εκκλησία «αποτελείται από αμαρτωλούς που σώζονται». Ενώ τρέφεται με το «φάρμακο της αθανασίας» αφήνεται ελεύθερο στη θεραπευτική παιδαγωγική του Μυστηρίου. Η Μυστηριακή ζωή συμπληρώνει, διορθώνει και πραγματοποιεί ό,τι δεν μπορεί να φέρει σε πέρας ο ανθρώπινος παιδαγωγικός μόχθος. Επίσης βλέπει τη ζωή μ' ένα εντελώς διαφορετικό βλέμμα. Η στάση του γίνεται δοξολογική, ευχαριστιακή. Η Ορθόδοξη λατρεία το φέρνει μέσα στο μοναδικό δρόμο ζωής, τον ευχαριστιακό. «Στο Ευαγγέλιο, λέει ο Schmemman, η δοξολογία του Θεού δεν είναι μια θρησκευτική ή μια λατρευτική πράξη, αλλ' ο κατ' εξοχήν τρόπος ζωής». Έτσι το παιδί αναπτύσσεται μέσα σ' ένα κλίμα χαράς κι ελευθερίας, που δημιουργεί η παρουσία του Αγίου Πνεύματος στην Εκκλησία. Είναι η ελευθερία των αδελφώντου Χριστού και η χαρά των παιδιών του Θεού. Το παιδαγωγικό αυτό κλίμα της χαρούμενης ελευθερίας το βοηθά ν' αποκτήσει την εσωτερική του ελευθερία και να μορφώσει για όλη του τη ζωή κριτήρια γεμάτα υγεία προς αυτοκυβέρνησή του. Από την πιο τρυφερή του ηλικία τον διαποτίζει η ορθόδοξη πραγματικότητα, ότι οι Χριστιανοί είναι «οιτα Χερουβείμ μυστικώς εικονίζοντες και τη Ζωοποιώ Τριάδι τον Τρισάγιον ύμνον προσάδοντες». Ακόμη η συμμετοχή του στη θεία λατρεία, γεγονός ιδιαίτερα αισθητικό, το μυεί στην ωραιότητα της Χριστιανικής ζωής και το βοηθά να πλησιάσει το αγαθό μέσ' από το ωραίο. Ο Boulgagoff λέει ότι «το ιδανικό θεμέλιο της Ορθοδοξίας δεν είναι τόσο ηθικό όσο αισθητικό - θρησκευτικό: είναι η όραση της πνευματικής ωραιότητας».

Έτσι, και μέσα σε πολύ γενικές γραμμές, βλέπουμε πως είναι πιθανώς δυνατόν, αν όχι να υπάρξει ένα σύστημα Ορθόδοξου Χριστιανικής Παιδαγωγικής, πράγμα το οποίο υποστηρίζει ο Zenkovsky τουλάχιστον η Ορθόδοξη πίστη να επηρεάσει την σύγχρονη παιδαγωγική. Πρέπει όμως να ομολογήσουμε πως σήμερα αυτή αποτελεί, όπως δεν το παραλείπει ο Zenkovsky, «πρόβλημα και όχι πραγματικότητα». Ο πλούτος αυτός, που με πενιχρές δυνάμεις προσπαθήσαμε να σκιαγραφήσουμε, παραμένει δυστυχώς άγνωστος και ανενέργητος. Η ύπαρξη της Ορθόδοξης Χριστ. Παιδαγωγικής, προϋποθέτει μια ζωντανή εκκλησιαστική Ορθόδοξη ζωή και συνείδηση. Μια τέτοια εκκλησιαστική ζωή πιστοποιεί πως οι άγιοι «είναι οι αυθεντικοί μάρτυρες της πραγματικής παρουσίας του Θεού ανάμεσα στο λαό του» (Meyendorff).

Αν στον τόπο αυτό αναδειχθούν παιδαγωγοί με ορθόδοξη Χριστιανική συνείδηση πώς είναι δυνατόν, να μην ελπίσουμε στην ευεργετική παιδαγωγική επίδραση του Ορθόδοξου πλούτου;

πηγή: Αλεξάνδρου Κοσμόπουλου, *Ομότιμου Καθηγητή Παν/μίου Πατρών*, «Αγωγή: φλεγόμενη βάρη», σ. 49-57